

342.34
342.534

*Др Милош Марјановић, редовни професор
Правног факултета у Новом Саду*

ПАРТИЦИПАТИВНА ДЕМОКРАТИЈА КАО НОВА ПОЛИТИЧКА КУЛТУРА

Сажетак: Партиципативна демократија (учешће јавности у доношењу одлука) је код нас запостављена а у свету веома актуелна, модерна и широко распострањена тема. Наша је хипотеза да је политичка култура стуб носач модерне демократије и да се она најбоље изграђује и учвршићује у партиципацији грађана или учешћу јавности у процесима одлучивања. У појму политичке културе потенцирамо вредносно-нормативне оријентације актера или тај исти аспект симболичког окружења у коме се одвија процес политичког одлучивања. Има озбиљних изгледа да партиципативна демократија постане заједничка вредност у европској па и светској политичкој култури. Однос представничке и партиципативне демократије посматра се из угла политичке културе као атамија или ангажмант грађана и њихових асоцијација у цивилном друштву. Партиципативна демократија као нова политичка култура сагледана је и са аспекта медија, демократске едукације, еколошког и женског покрета, који јој дају изузетне подстицаје. Истакнут је значај учешћа јавности у свим фазама процеса одлучивања, у разним областима друштвеног живота и на много вишим нивоима него што смо до сада навикли. У завршном делу рада разматрају се улога дијалога, толеранције и уважавања културних разноликости као темељних одредница савремене партиципативне демократије или учешћа јавности у процесима одлучивања.

Кључне речи: учешће јавности, модели демократије, политичка партиципација, облици партиципације, апамија, друштвени ангажман, регионализација, цивилно друштво, медији, демократска едукација, еколошки и женски покрет, дијалог, толеранција, различитости.

Ако је веровати компјутерској технологији, партиципативна демократија је веома слабо заступљена тема у нашој теорији и пракси. На *Google Search internet krstarici – Serbia and Montenegro* синтагму «партиципативна демократија» наћи ћемо само на једном веб сајту. Ако покушамо са синонимним и, бар се тако за почетак чини, модернијим изразом «учешће јавности», бићемо нешто боље среће јер ћемо имати укупно седам «погодака». Од тога су чак шест сајтова у домену заштите животне средине, а један је у домену правосуђа и то Републике Српске, где се на сајту републичког тужилашства може наћи следећа реченица: «Унапређује демократију промовишући учешће јавности при доношењу одлука јавних органа». Међутим, са Гугловим претраживачем (*Google*) ће бити много више среће ако се укључе “participate democracy” – 178 погодака, “participative democracy” – чак 20.300 а “participatory democracy” невероватних 177.000 веб сајтова. Већ из овога би се могло закључити да је партиципативна демократија у нашој литератури запостављена а у светској литератури веома актуелна и модерна тема.

До истог закључка се долази и ако се прегледа садржај бар једног дела поменутих сајтова. У једном канадском тексту о партиципацији (<http://www.quensu.ca/politics/...>) наћи ћемо следећу формулатију: “Democracy demands continuous participation between and during elections”. Свој сајт има Association for Participatory Democracy – Political Party of the Republic of Moldova, а о партиципативној демократији се расправља и у Korea Legislation Research Institute. У једном абстракту овог института говори се о реализацији партиципативне демократије на нивоу локалне самоуправе и то у облику директне и индиректне партиципације као метода партиципације. Директна партиципација обухвата иницијативе грађана, гласање у телима и позивање грађана у суд у својству чланова пороте (summons). У индијској публикацији Fifty Years of Independence, Vol. II, 1997, коју су уредили Verinder Grover and Ranjana Arora, Kaleeswaram Raj је написао текст под насловом “Constitutional democracy and participate democracy”. Расправе о партиципативној демократији нарочито су честе на сајтовима еколошких и феминистичких покрета и удружења – нарочито поводом Архуске конвенције о приступу информацијама, учешћу јавности и доступности правде у одлучивању о заштити животне средине из 1998. године и,

на пример, European Women Lawyers Association, која је расправљала о томе какву улогу треба дати партиципативној демократији и цивилном дијалогу.

Међутим, закључак да је партиципативна демократија једна превазиђена, застарела тема, својствена још само неким периферним земљама и покретима, или да се о њој може говорити само на микронивоу, односно на нивоу локалне заједнице или локалне самоуправе, био би исхитрен, површан и нетачан. Предходни подаци само указују да је ова тема веома рас прострањена, од Канаде до Молдавије, Кореје и Индије, и да је у средишту пажње нових друштвених покрета. Навешћемо само два податка који убедљиво поткрепљују овакво закључивање.

На сајту "Participative Democracy – Expertise – British Council – Governance – Microsoft Internet Explorer", поводом 70-годишњице Британског савета (1934-2004) нађићемо на текст следеће садржине: «Партиципативна демократија као тема уобличава се око демократских пракси и консултација. Наш рад о партиципативној демократији промовише разумевање демократије и демократских вредности кроз дијалог. Она ствара могућност да се повећа разумевање промена у Уједињеном Краљевству, а исто тако помаже новим демократијама које се боре за формирање културе која промовише демократију. Ми наглашавамо партиципацију и консултације које стварају могућности за грађане да се ангажују».

У једном тексту који је припремљен за «The Union of International Association», од 14. новембра 2003. године, говори се о изазовима партиципативне демократије у контексту расправа о европском уставу, које треба да буду крунисане конференцијом Европског економског и социјалног комитета (EESC) у марту 2004. године, чија ће I секција носити наслов «The European Constitution and Participative Democracy in the New Europe». Нашу пажњу посебно су привукли залагање за артикулацију процеса консултовања и став да предвиђене мере за усавршавање партиципативне демократије не воде довољно рачуна о различитим политичким културама делегата и тела из официјелног и цивилног друштва.

На основу увида у неке пројекте, стиче се утисак да сазрева свест да је тема партиципативне демократије код нас запостављена а веома значајна за модерно друштво. «Са гледишта савремене европске типологије политичких култура, на Балкану преовлађују пасивне, посматрачке, квијетистичке а мање активне, протестне, аутономне и грађанско-партиципативне врсте политичке културе» (В. Бутиган, 2000:7-8; Б. Стевановић, 2002:304). Као један од индикатора модернизације друштва, узима се и

проширивање политичке партиципације (Љ. Митровић-Г. Стојић Атанасов, 2002:33).

Наша је хипотеза да је политичка култура стуб носач модерне демократије и да се она најбоље изграђује и учвршћује у партиципацији грађана или учешћу јавности у процесима одлучивања.

Дејвид Хелд сматра да постоје два основна и општа модела демократије: 1. либерална или представничка и 2. непосредна или партиципативна демократија. Он истиче да треба још много тога да научимо о разликама између класичне демократије, радикалне развојне демократије, непосредне демократије и партиципативне демократије, које би се све могле означити као «непосредне демократије». Партиципативну демократију сврстава у савремене, наспрам класичних модела демократије (Д. Хелд, 1990:20-21; Ј. Комшић, 2000:320). На однос репрезентативне (као представничке и посредничке) и партиципативне (као непосредне и директне) демократије у науци се гледа као на међусобно искључиве (S. Splichal, 2001).

Сматра се да је термин политичка култура први употребио немачки филозоф Хердер (1799), да су пресудан утицај на концепирање овог појма извршили Almond и Verba (1960.) а да се теорија политичке културе уобличила 1980-их година (Д. Бајалциев, 2000:453-469; П. Јовановић-М. Марјановић, 2002:5-14). За сврхе овог рада нама се нарочито подесном и оперативном чини дефиниција коју, следећи и развијајући поменуту класични узор, предлаже Edit Soós (2001:146). Она сматра да је политичка култура психолошки модел оријентације према политичким факторима (партије, влада, устав) и да се она изражава као «систем политичких уверења» који чини симболичко и вредносно окружење у коме се одвијају политичке активности. Ми сматрамо да у политичкој култури нарочито треба нагласити вредносне и нормативне оријентације појединача, група и глобалних друштава као друштвених актера или и њихово симболичко, а нарочито вредносно и нормативно окружење.

По Токвилу, америчку демократију је омогућила, односно нужно изискивала «једнакост услова», а то ће рећи не само једнакост приликом гласања или заузимању јавних функција, него и економске и културне погодности, у склопу антиаристократских ставова. Он је истицаш важност политичке културе за локално политичко удрживање (Ф. Канингам, 2003:26,51). По Труману, да би се сукоби разрешавали на миран начин,

неопходна је политичка стабилност, а њу је немогуће постићи без заједничких вредности у општој политичкој култури (Ф. Канингам, 2003: 137). На основу наших досадашњих увида у литературу, нама се чини да партиципативна демократија има добре изгледе да постане једна таква заједничка вредност, и то не само у европским него и у светским размерама.

Земље са развијеном демократском политичком културом проналазе свој пут и кроз многе кризе које, у њеном одсуству, разарају демократски политички систем. Ми бисмо додали да разарају, растачу или бар угрожавају и сам опстанак читавог глобалног друштва. У земљама са неповољном политичком културом за демократске идеје неће ни доћи до успостављања полиархије (плуралистичке демократије) или ће она у њима бити јако нестабилна (Р. Дал, 1999:353). Almond и Verba (1960) разликују парохијални, поданички и партиципативни тип политичке културе. У поданичкој политичкој култури је слабо развијена свест о могућностима учешћа грађана у политичком процесу и она одговара централизовано-ауторитарним политичким структурама. У партиципативној политичкој култури грађани имају високо развијену свест о потреби учешћа у политичком процесу и она одговара демократским политичким структурама (В. Гоати, 1984:230).

Многи посматрачи су приметили одсуство политичке културе свуда у свету, чак и тамо где постоје извесне политичке слободе. А демократска култура не може постојати без темељне реконструкције јавног простора и повратка политичкој расправи. У средишту Туренових размишљања о демократији је идеја демократске културе, пре него чисто институционално или морално одређење политичке слободе. «Ако демократија претпоставља препознавање другог као субјекта, демократска култура препознаје политичке институције као главно место овог препознавања другог». Оно што дефинише демократску културу је идеја да демократија представља режим који индивидуе и колективите препознаје као субјекте, који их штити и подстиче да «живе свој живот» и да свом проживљеном искуству дају јединство и смисао. Оно што ограничава власт «није само целина правила него и позитивна воља да се повећа слобода сваког. Демократија је подређивање друштвене организације, а нарочито политичке власти, једном циљу који није социјални него морални: слободно живљење сваког» (A. Touraine, 1994:249, 250, 306 – цитати на стр. 250 и 306).

Изгледа да се може рећи да је демократска држава поредак који омогућава највећи степен моралне аутономије личности, па се зато може рећи

да је она најбоља могућна држава. У њој се принуда своди на најмању меру а максимализују се пристанак и могућности да се остваре кључне друштвене вредности као што су срећа, слобода и правда (Р. Дал, 1999: 110, 119).

Роберт Дал је понудио читаву листу услова који погодују полиархији (како он назива плуралистичку демократију), а међу њима политичка култура заузима врло истакнуто место. Плуралисти не деле одушевљење поборника непосредне демократије општим политичким ангажманом него истичу да је извесна доза опште апатије неизбежна и корисна (Ф. Канингам, 2003:138-142). Код Дала није сасвим јасан однос популистичког модела демократије, кога он жестоко критикује и одбацује, и партиципативног модела демократије. По Вучини Васовићу, он партиципативну демократију употребљава у два значења:

- 1) Када о њој говори као о глобалном моделу демократије, онда је изједначава са популистичком демократијом, а према њој -
 - Инсистирати само на непосредној или партиципативној демократији, као јединој форми демократије значи осудити народ на немоћ.
 - Тврдити да демократија увек мора бити примарна или непосредна је перфектна стратегија да се спречи велики број људи да на ефективан начин управљају собом.
 - Зато је у великим и модерним друштвима неопходно да се рачуна и са делегираним ауторитетом, односно са представничком демократијом и непартиципативним и административним формама управљања.
- 2) Дал даје нешто другачију интонацију партиципативној демократији када о њој говори као о политичком састанку или страни процеса одлучивања. Нама се чини да он тада више говори о политици у ширем него у ужем смислу речи. Тада се залаже:
 - Да се запослени у некој економској организацији учествују у управљању.
 - За то да у процесу управљања у предузећима треба да учествују и грађани локалне заједнице и шира заинтересована јавност.
 - За дијалог у начину мишљења и излагања демократске теорије.(Р. Дал, 1999, предговор В. Васовића, стр. 37-38, 42, 52).

Сличну поделу као уобичајену наводи и Ален Турен, с тим што истиче да се у првом случају ради о давању форме народном суверенитету, и то је супстанцијално, а у другом случају о осигурувању слободе политичке расправе, што је процедурално одређење демократије (A. Touraine, 1994: 189). Оваквом супстанцијалном одређењу демократије врло оштро се супротставља Карл Попер (2002:95) који инсистира на томе да »демократија никада није била власт народа, нити то може, нити то треба да буде». Демократија није никакав народни суверенитет него установе тако устројене да се одбране од диктатуре, па је њен кључни момент да мора постати могућно да се власт уклони без проливања крви. Још од античког доба демократија је име за устав који спречава диктатуру, тиранију. Атинска демократија, у време Перикла и Тукидida, више је настојање да се по сваку цену избегне тиранија него што је народни суверенитет. Основни смисао остракизма био је да сваки грађанин, ако постане сувише популаран, може и мора бити прогнан, да би се, управо због те популарности, предупредио успон политичког диктатора. На тај начин су чак и тако велики државници и највећи стручњаци, као што су били Аристид и Темистокле, били послати у прогонство. Демократија, dakле, није народни суверенитет, него народни трибунал, народно просуђивање које тежи томе да се избегне тиранија и диктатура (К. Попер, 2002:98-99, 117-121).

На исто тако нов начин, али из другачијег угла и са другачијом аргументацијом, осветљава процедуралну страну античке демократије и Роберт Дал (1999:71,79). У Атини се сматрало грађанском врлином да се у јавним пословима увек ради за опште добро полиса као политичке заједнице. И поред тога, истиче он, погрешно је претпоставити да су Хелени више него грађани у модерним грађанским друштвима били посвећени јавним пословима него својим приватним интересима, али чак и да јесу, што је могућно, о томе нема сигурних сведочанстава. Иако се сматра да је у Атини учешће грађана у јавним пословима, по свим мерилима, било изузетно високо, подаци о њиховој политичкој партиципацији су несигурни. Међутим, постоје разлози за веровање да је само незнатна мањина грађана (до 6.000 у V веку, када је у Атини било између 35.000 и 50.000 слободних грађана), прируствовала скупштинама нема индиција да је постојала нека изразитија тенденција да се у њу укључе и сиромашни грађани, а већину говора у скупштини држао је релативно мали број угледних грађана, одличних оратоара, који су били признати као вође, и зато имали право да буду саслушани.

Платонова идеја да обични људи нису квалификовани и ћису у стању да управљају сами собом, и да владање треба препустити онима који имају супериорно знање и врлину, имала је огроман утицај у историји човечанства. Могло би се рећи да је та идеја старалаштва, као стандардне аргументације у прилог хијерархијске владавине, старија од демократије и њен основни ривал (Р. Дал, 1999:114).

Недостаци већинског правила су толико озбиљни да обавезују да се с крајњим скептицизмом гледа на тврђњу да је демократија нужно већинско правило. Наиме, најстабилније полиархије нису усвоиле стиктно већинске системе. Међутим, све алтернативе овом правилу имају исто тако велике недостатке и нису недвосмислено супериорније, нити усаглашеније са демократским процесом и његовим вредностима у односу на већинско правило. Усвајањем или одбацивањем већинског правила није угрожен демократски процес и његове темељне вредности јер се овај може ефикасно одвијати и на основу другачијих правила за доношење колективних одлука (Р. Дал, 1999:231-242).

Поставља се питање које су границе различитих агрегација особа или друштвених јединица у којима је демократија подобан облик владавине? Неки политиковози, међу њима и Роберт Дал, сматрају да је држава такав оквир док се, пак, многи савремени теоретичари демократије залажу за то да унутрашњу демократију треба да имају и други типови асоцијација, као што су привредна предузећа, синдикати, политичке странке. Неке присталице партиципативне демократије су мишљења да све асоцијације треба да имају демократски карактер (Р. Дал, 1999: 278-279).

Представнички систем је променио природу статуса грађанина и демократског процеса. Демократским земљама великих размера нису доступне неке могућности такозваних демократија малих размера, али не треба изгубити из вида да је тачно и обрнуто. Што је обим друштва већи, то су поједини облици политичке партиципације суштински све ограниченији. Чак и уз најсавременија електронска средства комуникације, могућности делотворне политичке партиципације се убрзано смањују, са повећањем обима демократске јединице (Р. Дал, 1999:303-304).

Поставља се питање какве су могућности политичке партиципације у модерном и постиндустријском друштву, које су теоретски биле наговештене али у пракси не и потпуно остварене, у такозваним демократијама малих димензија. Тако, на пример, контрола грађана над процесом колек-

тивног одлучивања је знатно слабија од оне која би била могућна ако се сан партиципативне демократије икад оствари, али стварна способност грађана да користе право вета приликом избора и реизбора функционера је већ постало моћно а често коришћено средство онемогућавања политичке самовоље представника власти (Р. Дал, 1999: 310-311). Неки теоретичари (Турен, Горц) за зачетке постиндустријског друштва везују неке аспекте директног одлучивања грађана, кроз разне облике самоорганизовања. По Турену, постиндустријско друштво ће нужно постати децентрализовано друштво, у коме ће важну улогу играти ванинституционални друштвени покрети. И Тофлер види неопходност децентрализације политичког одлучивања. Организација ће постати један облик полунепосредне демократије. Децентрализација ће прерасподелити одлучивање, делом на међународни, а делом на локални ниво (Д. Дабовић, 1998). Значајно је напоменути да се глобализацији и мултикултурализму може приступити и као феноменима политичке културе и да је демократска политичка култура основни услов демократског функционисања друштва (З. Голубовић, 2003). Партиципативна демократија може бити и облик алтернативне глобализације као «глобализације одоздо». У алтернативној глобализацији, као структурабилном принципу или алтернативној структури светског друштва и политици, инсистира се на социјалној правди, солидарности и партиципативној демократији (М. Марјановић, 2002а:711-778).

Једна јака струја мишљења међу присталицама демократије истражава у инсистирању на идеалу потпуне партиципативне демократије, имајући у виду њене идеализоване античке или русоовске узоре. Класично схватање демократије односило се на непосредно учешће грађана у управљању политичком заједницом, па је демократија била или партиципативна или је постојао само привид демократије. Русо је тврдио да што је број грађана већи, то је и њихов просечан удео у владавини нужно мањи (Р. Дал, 1999:312-313). Партиципативна демократија може постојати у производним задругама, локалним заједницама (као што су градске општине) итд. Она постоји у израелским кибуцима као крајње ефикасним економским јединицама, не само у пољопривреди него и у осталој привреди, као и у пласману производа на тржиште. Међутим, домети кибуцке партиципативне демократије су ограничени јер у Израелу чак 95% људи не живи у кибуцима (Р. Дал, 1999: 316). Неки , пак, аутори узимају за пример Швајцарску где је, наводно, партиципативна демократија више од једног века усавршена до високе форме умешности. Грађани учествују у одлучивању не само на комуналном, него и на кантоналном и федералном нивоу. Грађани имају много шире одговорности и од њих се много више

очекује него што се очекује од грађана у репрезентативним демократијама (D. Brancewell). Други аутори узимају Швајцарску за типичан пример такозване консенсуалне или консоцијеталне демократије.

И Дал се залаже за проширивање дometа партиципације: »Чак и у великим системима могућности партиципативне демократије могле би бити далеко веће него што је то данас случај у полиархијама ... Потребно је зато трагати за новом формом демократије којом ће се проширити могућности партиципације и демократске контроле не само у малим јединицама, у којима се демократски процес може у многоме ојачати, него и у већим јединицама (Р. Дал, 1999:318). Ефективно учествовање и једнакост при гласању у одлучујућој фази спадају у најзначајније критеријуме демократског процеса одлучивања. Под ефективним учествовањем се подразумева одговарајућа и појединачна могућност грађана да, током читавог процеса доношења обавезујућих одлука, изразе своје лично мишљење о коначном исходу. Та подједнака могућност изражавања сопственог мишљења, које се мора узети у обзир као и мишљење сваког другог грађанина, нарочито треба да дође до изражавања приликом одређивања коначног исхода, у одлучујућој фази доношења колективних одлука (Р. Дал, 1999:180).

Социјалисти, феминисти и антирасисти склони су демократији која подразумева веће учешће грађана у политичком животу него што је гласање на изборима. Међутим, како наводи Френк Канингам (2003:45-46, 50-53), канадски филозоф и политиколог, Шумпетер сматра да се у демократској владавини, релативно пасивно грађанство само када гласа занима за државне послове. Неки амерички теоретичари (на пример, Берелсон) су отишли толико далеко да су, следећи ово схватање, уздигли политичку апатију у ранг врлина демократије. С друге стране, Роберт Петнем наглашава да је активно учешће грађана у јавним пословима један од основних предуслова за демократију. Овај предуслов се манифестије у активном укључивању грађана у локалне организације као што су задруге, друштва за узајамну помоћ, добровољни савези, културна удружења, спортски клубови. Уколико су, пак, као главни или једини облици невладиних институција грађанима доступни само хијерархијски устројене, ауторитарне, неегалитарне организације, попут мафије, цркве и главних политичких партија, онда то код њих побуђује политичку пасивност.

И док конзервативни теоретичари инсистирају на стабилизирајућим учинцима политичке апатије за успешно функционисање демократских институција, а новолевичарски оријентисани теоретичари да је широк

друштвени ангажман најбољи индикатор партиципације, дотле Самјуел Липсет заступа једну умеренију и емпириски утемељену позицију да ни висок ни низак степен политичке партиципације, узети сами по себи, не делују ни повољно ни неповољно на демократију. Наиме, треба разликовати наметнуту, присилну, ритуално-церемонијалну, привидну политичку партиципацију, којом се настоји легитимисати поредак као демократски, од аутономног, добровољног, спонтаног и, често, самоорганизованог истинског политичког и друштвеног ангажмана. Исто тако је потребно разликовати политичку партиципацију од укупног друштвеног ангажмана. Простор политичке партиципације може бити глобалан (интернационални и национални ниво) и више локалан и уже регионалан. Политичка партиципација може имати институционалне (партијско-политичка партиципација, изборне активности, гласање, синдикати, интересне групе, удружења грађана, политичке петиције и иницијативе) и ванинституционалне, протестне и алтернативне облике (митинзи, протестни маршеви, демонстрације, штрајкови и други ненасилни облици грађанске непослушности). Данас се све више инсистира на аутономији и самоорганизовању различитих друштвених сфера али и на установљавању процедура непосредног изјашњавања у домену кључних политичких одлука. Инсистира се и на контроли политичких институција њиховом сталном изложености и доступности суду јавности али и на њиховој унутрашњој демократизацији и отворености за партиципацију (З. Стојиљковић, 1993:807-814).

Преузимајући Макферсонове термине, Ричард Краузе сматра да постоје две супарничке класичне теорије демократије. По «заштитничкој» варијанти, коју је заступао Медисон (за разлику од «развојне демократије», под којом он подразумева непосредно учешће грађана), «републиканска владавина» или «федерализам» као представничка владавина заштићује људе од тога да једни другима задиру у економске и друге интересе и одржава стабилност и мир у друштвима која почивају на сукобу, који је неизбежан, али се може решити овим путем на миран начин. По «развојној» концепцији, коју заступа Токвил, демократија развија форуме у којима долази до енергичног учешћа грађана у јавним пословима. За разлику од Шумпетера, по коме демократија изискује релативну слободу владе од испитивачког погледа јавности, Мајкл Марголис је мишљења да је један од услова за плодни развитак демократије, управо подстицање јавне критике владе. И за Џошуу Коена и Џоела Роџерса, јавно организована расправа доприноси развоју демократије. Другим речима, док теоретичари либералне демократије сматрају да су велика мера апатије и политичке неактивности грађана од суштинске важности за (представ-

ничку) демократију, дотле представници непосредне демократије наглашавају да је управо отклањање апатије и појачавање њиховог активног учешћа у одлучивању, основни задатак демократије (Ф. Канингам, 2003: 52,55, 130,137,207).

И за Џона Стјуарта Мила, за кога се везује прво систематско излагање и одбрана либералне демократије, неки аутори мисле да је био одушевљен партиципацијом. Он је сматрао да треба подстицати непосредно учешће грађана у државним пословима, јер тако јача њихово уверење да располажу вештином да сами владају и развијају своје духовне способности и колективне моралне вредности. Па ипак, у великим земљама није могућно такво непосредно учешће грађана па је у њима идеални и савремени облик државног уређења представничка демократија. Представничка демократија има, сама по себи, позитивна својства (на пример, да владине одлуке доносе образовани људи) али њу треба, када је то могућно, комбиновати са непосредним учешћем људи у политичком животу. Чак и Роберт Дал, кога такође сматрају представником либералне демократије, допушта као могућну и пожељну извесну, иако ограничenu, меру непосредне демократије (Ц. Канингам, 2003:56-59).

За политику у ужем смислу, која се односи на државну власт и политичке партије, многи аутори, у разним варијантама и са различитом аргументацијом, сматрају да је у великим, сложеним, развијеним друштвима, представничка демократија рационалнија и ефикаснија него непосредна демократија или, чак, да је и једини облик демократије. Међутим, када је реч о политици у ширем смислу (*policy* а не *politics*), која се односи на усмеравање различитих области друштвених делатности, које чине «политичке системе» у ширем смислу него што су послови државе, онда постоји тенденција да се на ове области примени непосредна демократија. Први поборници непосредне демократије били су универзитети, решења ка демократским променама предлагана су и систему школства до поласка на универзитет, на радном месту, у породици (са другачијим начином живота и бригом о деци него у традиционалној породици), у институцијама које воде бригу о деци у току дана, у суседству, медијима, начину одлучивања о односима људи према природној средини. Другим речима, за активно и информисано грађанство веома је важна партиципација у свакодневном животу (С. Pateman, 1970:35, 104; Ф. Канингам, 2003:214).

Заправо, потпуно учешће грађана у демократским процесима захтева њихов ангажман у свим фазама демократског одлучивања. По Артуру

Шаферу (Arthur Schafer, 1974:487-508; Ф. Канингам, 2003:215) постоји шест таквих фаза одлучивања, посебно када је реч о заштити животне средине: идентификовање и дефинисање проблема, утврђивање алтернативних решења, давање приоритета одређеном решењу, одлучивање о прихватању или неприхватању тог предлога, формулатија плана примене и, најзад, сама примена плана. Искључивање јавности из било које фазе доводи до слабљења стварног учешћа у одлучивању и до одсуства жеље да се учествује у доношењу других одлука.

Савремено схватање партиципативне демократије нарочито је значајно и занимљиво са еколошког становишта. Право на информације је не само неизоставни елемент заштите животне средине него и фундаментално људско право. За квалитетно одлучивање неопходно је да информације буду доступне јавности у целом току процеса одлучивања и у сваком тренутку када се треба определити. Учешће јавности у доношењу одлука је темељ модерне демократије. У новој политичкој култури процес одлучивања се заснива на укључивању све већег броја актера као партнера, сталним консултацијама и повратним информацијама (информација је једносмерна а комуникација двосмерна). Јавност је модалитет политичке културе. Одлучивање није једнократан чин него дуготрајан и сложен процес. Приступ јавности треба да буде обезбеђен у целом току процеса одлучивања. Због тога учешће јавности треба да буде много раније (још док су све алтернативе или опције отворене) и на вишем нивоу него што смо до сада навикли. То учешће мора да буде континуирано, потпуно и ефективно. За формулатију алтернатива и ток одлучивања нису значајни само експерти него и искуство и интереси других партнера (поред стручне и заинтересована али и шира јавност – невладине организације, професионалци, бизнисмени, произвођачи али и потрошачи, даваоци али и корисници услуга, локална заједница). За обезбеђење приступа информацијама и учешће јавности највећу одговорност имају надлежни органи. Јавност треба да постане свесна да има право на информације и право на учешће у доношењу одлука и да су та права управно и судски заштићена. Учешће јавности почиње не са другим него са сваким од нас (J. Bonine-S. Cravchenko, 2002; M. Марјановић, 2003).

Из угла Архуске конвенције (1998) веома је интересантан одговор на питање шта је то право на учествовање? «Демократија у XXI веку значи много више него само изборе. Она исто тако значи да владе морају консултовати народ о предлозима специфичних активности, плановима, програмима и чак политикама и нацртима закона. То је такозвано «учешће

јавности» или «партиципативна демократија». У Конвенцији постоје јасне процедуре за укључивање јавности у одлучивање о издавању дозвола за многе специфичне активности» (S. Kravchenko -M. Taylor, 2000:6).

«Еколођа као културни покрет је веома значајан елемент ... демократске културе, без које су институционалне гаранције немоћне да заштите слободе» (A. Touraine, 1994:238). Као ретко ко, еколошки активисти су свесни да индустријализација и потрошачко друштво угрожавају биолошки и културни диверзитет до размера катастрофа. Еколошки покрет веома проширује поље демократске акције. То је први друштвени и културни покрет општег значаја у коме жене играју важну, а често и преовладујућу улогу. (Ми бисмо рекли да је то његов несумњив и значајан демократски набој, потенцијал и показатељ). Овај покрет је поново успоставио покидане везе између политичких агенаса и друштвених актера, указао на логику доминације технике и тржишта, придружио се одбрани етничких, националних и сексуалних мањина, респектујући једнако културни као и животињски и биљни диверзитет, мобилишући «природне снаге» људских бића наспрам доминације продуктивизма, осмишљавајући на нов начин свет и индивидуални живот (A. Touraine, 1994: 230, 236-238).

Све чешће је залагање за децентрализацију власти и деконцентрацију њене моћи кроз процес демократизације локалне и регионалне заједнице, као подесних оквира њиховог повезивања на унутрашњем али и међународном плану (Н. Ђук Скендеровић, 2001:5). Снажан развој регионалних идеја и иницијатива могућан је тек ако се разграњају потенцијали демократске конфигурације у друштву. Регионализација је у функцији демократизације и квалитетнијег решавања друштвених конфликтака (Б. Ковачевић, 2001:9-14). Управо стога, друштва са демократском традицијом су отворенија за међународне регионалне интеграције (С. Бјелајац, 2001:16).

Данас се самоопредељење више не може посматрати независно од демократије нити се може тражити обнова аутономије без демократске основе. У Квебеку су захтеви за самоопредељењем увек легитимисани фактором политичке партиципације. Демократска доктрина је традиционално скептична према могућностима да се у социо-културно хетерогеним срединама, а нарочито у регионима са изразитим етничким тензијама, усостави стабилна демократија. У таквим срединама је подеснија консен-

суална или консоцијетална демократија (T. W. Waters, 2001:81-84; V. Гоати, 2001:42).

Упоредо са процесом европске интеграције одвија се и процес демократске децентрализације, јачањем политичке аутономије на локалном и регионалном нивоу. Тако остварена локална и регионална самоуправа осигурује право на учешће јавности али и друга људска права. И поред ове тежње постоји стална забринутост о дефициту демократије у процесу одлучивања. Управо стога, принцип регионалне самоуправе, ако се консолидује, треба да постане основни принцип Европске уније, јер се ослања на демократију и тежи широј интеграцији (E. Soós, 2001:139-140).

Регионализација је (пост)модерни светски а нарочито европски тренд («Европа региона», «еврорегионализам»). Регионализација је децентрализација али свака децентрализација не мора да значи демократизацију. То може бити и само деконцентрација, регионална централизација, бирократизација. Регионализација може бити инструмент демократије али и ауторитарне владавине. Где је власт централизована, извесно нема демократије. Демократија је децентрализовани начин доношења одлука. Регионализација је међузависни и истовремени а не накнадни процес за демократизацију. Региони су темељна вредност, један од кључних услова, чак и основа демократије. У етнички хетерогеним срединама неопходна је консенсуална или консоцијетална демократија као својеврсни вид партиципативне демократије. Демократска децентрализација је јачање аутономије на регионалном и локалном нивоу. Кроз регионализацију партиципативна демократија мобилише грађане као актере и партнere у процесима доношења одлука (M. Марјановић, 2002:18).

Као изазов нове политичке културе, партиципативна демократија значи приближавање процеса одлучивања грађанима, њихово веће учешће у том процесу, и то у свим његовим фазама јер је грађанин основна јединица одлучивања. «У новој политичкој култури процес одлучивања подразумева укључивање све већег броја актера, заснованог на консултацијама, сталној интеракцији и повратним информацијама» (E: Soós, 2001:147). Међутим, овакво одлучивање се не одвија унутар политичких институција, него кроз својеврсни процес умрежавања, непрестану интеракцију, размену и консултације између различитих актера као партнера. На тај начин, партиципативна или непосредна демократија појачава мобилизацију грађана и обезбеђује транспарентност и одговорност у креирању политичког деловања, Значај улоге појединца у процесу одлучивања и

потреба за јачањем партиципативне демократије, у склопу заштите политичких и грађанских права, нарочито је снажно истакнута на самиту у Ници (Повеља о основним правима, Закључци Председништва. Конференција у Ници, 7-9. децембар 2000, стр. 2, наведено према Е. Soós, 2001:148).

Јавно мњење, као изразито грађанска категорија, је основа и суштина демократије, и у томе се огледа његова улога у политичком систему. Оно се артикулише и институционализује у три појавна облика – преко парламента, мас медија и испитивања јавног мнења (С. Кокаланов, 2001: 27-33). Међутим, како упозоравају многи теоретичари, улога јавног мнења може бити како критичка тако и манипулативна. И док се један професор журналистике пита да ли критички оријентисани новинари подривају политички консенсус који омогућава демократију, један новинар сматра да је енергична штампа најбоље јемство демократије. У том смислу је Томас Џеферсон (1787) написао: »Када бих морао да одлучим да ли да имамо владу а да немамо новине, или да имамо новине а да немамо владу, без оклеваша бих се определио за ово друго (Преглед, 1991:22, 28, цитат на стр. 20).

По неким ауторима масовни медији играју кључну улогу у процесу одлучивања јер пружају информације и утичу на обликовање јавног мнења. За демократију у којој грађани сами доносе одлуке, по сопственом избору, веома је важна улога нових медија, попут интернета, као модерног, брзог, широко доступног и исцрпног извора информација. Та нова средства комуникације дају снажан подстrek јавној расправи и самоорганизовању грађана (Е. Soós, 2001:148).

Посебно се наглашава улога образовања у формирању демократски оријентисаних личности. «Школе морају образовати децу да постану слободни и одговорни грађани и омогуће им да сами налазе и користе информације, те да доносе сопствене одлуке... Управо стога локалне и регионалне власти путем образовања могу да промовишу локалну демократију (Е. Soós, 2001:149). Инсистира се на развоју образовних програма који ће усађивати либералне вредности у све шире сегменте грађанства у такозваним новим демократским друштвима (R. Gastil, 1991:13). Школа треба да преузме улогу демократске едукације, као демасификације друштва ширењем места и процеса одлучивања појединача као актера. Демократски дух треба да се прошири на све аспекте организованог друштвеног живота – не само у школи и болници, предузећу и локалној заједници, него и у великим организацијама које карактеришу постиндустријско друштво (A. Touraine, 1994:238).

За разлику од америчког социолога Гестила (R. Gastil, 1991), који оштро супротставља либералну «племенској» или «сеоској» традицији демократије, амерички политички антрополог Џејн Менсбриџ (J. Mansbridge, 1991:14-19) истиче да, у новије време, политикови преиспитују своје схватање демократије. По тржишном моделу демократије, кога је Шумпетер формулисао још 1942. године, она је сабирање појединачних жеља, које произлазе из личних интереса а у демократском друштву не постоји никакав општи интерес или опште добро. Гласачи следе своје посебне интересе као што, као предузетници и посредници, политичари следе своје интересе, што резултира у највећој мери уравнотеженим збиром појединачних интереса. Она духовито закључује да, када се политика посматра као тржиште, онда су кандидати роба па се продају или их продају као робу. На ово другачије гледа Џон Ролс (1998:328) – демократски процес функционише по начелима правде а не тржишта. Новији теоретичари демократије критикују традиционално схватање и формулишу модел преговарачке или договорне демократије. «Редуцирање јавног добра на формулу за остварење приватних преференција је слаба основа за развијање свести о постојању заједничких проблема и колективне одговорности за управљање друштвеним пословима» (Р. Дал, 1999, предговор В. Васовића: 49). Делотворно демократско друштво изискује од својих грађана и представника да не мисле само као егоистичне индивидуе, него и као чланови зајднице. Демократија није само тихо бројање гласова или подигнутих руку, него и јавна расправа о заједничким проблемима. Демократија и јесте извorno значила преговарање или договорање, а као начин заједничког размишљања у циљу унапређења општег добра схватали су је и велики теоретичари демократије из XVIII и XIX века. Утемељивачи америчког устава нису се ослањали на локовски индивидуализам већ су желели да развију опште добро и човекољубље. Увођење директне демократије и децентрализација одлучивања у правцу локалних скупштина и већег ослањања на градске, државне и националне референдуме, подстицајно делују на договорање. Политичке пороте су давале боље увиде у јавно мнење него анкете. Активно учествовање у доношењу одлука чини да се и губици, које собом носе извесне одлуке лакше подносе а управо квалитет преговора ствара или слама демократију. Међутим, својење демократије на договорање о општем добру искључује личне интересе и увиде сваког учесника у договорању а заборавља се и на неједнаку расподелу друштвене моћи. Допринос неофеминистичких покрета и удружења новом начину гледања на појмове зајднице, учествовање и друго, био је велики. Стога су се феминистичке идеје нашле у средишту расправа о природи демократски схваћене политици, за разлику од досадашњег стања, када је

искуство жена имало мало утицаја на демократску мисао или праксу. Због односа доминације у којима су жене биле у подређеном положају, оне су силу и моћ замениле убеђивањем и вештином слушања. То поспешује договарање и преношење емоционалног материнског односа на целу заједницу, јер се тако лакше уочавају заједнички интереси и опште добро.

Комитет за регионе Европске уније наглашава значај и све већи утицај цивилног друштва у процесу одлучивања, како би се обезбедила транспарентност, легитимност и одговорност. Док је чланство политичких партија у опадању, број грађана који се укључују у нове друштвене покрете, добровољне, невладине организације и интересне групе непрестано је у порасту. Међутим, пошто представници организација цивилног друштва немају демократски мандат, неопходно је да се успоставе нови канали комуникације на локалном нивоу (E. Soós, 2001:148).

Крајем 1960-их дошло је до крупних друштвених промена, створени су нови генерацијски, културни и политички идентитети, појавили су се нови политички актери и алтернативне, протестне форме политичке партиципације, што је довело до преиспитивања концепција политичког организовања и учествовања (З. Стојиљковић, 1993:813). По оцени Самјуела Хантингтона (S. Huntington, 1982:57-58), шездесетих година је дошло до драматичне обнове демократског духа у америчком друштву. Дух протеста и једнакости је дубоко укорењен у америчкој традицији али је ретко када био тако страствен и интензиван као тих година. Тада је дошло до широког замаха разноврсних облика партиципације грађана као што су маршеви, демонстрације, протестни покрети, интересно организовање. Са проширивањем партиципације у целом друштву дошло је до пораста самосвести Црнаца, Индијанаца, Латиноамериканаца, белих етничких група, студената, жена. Како нас обавештава W. A. Cornelius (1974:1125-1146) до пораста нивоа и проширења облика политичке партиципације дошло је и међу сиромашним мигрантима у латиноамеричким градовима.

Сматра се да су нове расправе о цивилном друштву резултат кризе савремене државе (В. Павловић, 1993:339 и 1995:30-32). Заправо, цивилно друштво је поново у центру пажње савремене теорије као реакција на недостатке и ригидност партијске демократије (В. Пусић, 1986:5). Стога, цивилно друштво не може да се испитује или дефинише независно или изван демократске теорије политике. Обнова интересовања за овај појам произлази из настојања да се реафирмише демократска «политичка формула» (ре)конструкције савременог друштва (И. Трајковски, 1997; Т. Колов, 1997:174). Од својих почетака па до данас, појам цивилног друштва

има «јасан антиетатистички импулс и снажан демократски набој». Његова улога је посебно важна, а често и кључна, у убрзаним демократским променама цивилног друштва (В. Павловић, 1995:34). Цивилно друштво је друштво грађана и њихових асоцијација. Оно је агрегатни појам или специфичан збир комуникација, институција и вредности у којој је личност као грађанин полазна основа и главни актер. За неке ауторе, за развој демократије цивилно друштво има већи значај него државна власт и представничке институције. За формирање и преношење фундаменталних културних вредности и демократске политичке културе веома је важна културна димензија цивилног друштва. Могло би се рећи да цивилно друштво обухвата три нивоа – грађане, њихове институције и јавност као агрегат грађана и њихових асоцијација (В. Павловић, 1995:28-29; С. Шкарић, 1999-2001:289). Другим речима, активно цивилно друштво се укључује у појам демократије, успостављајући границе држави и проширујући сферу слободног деловања и организовања (З. Голубовић, 1995:57).

«Цивилно друштво може такође да буде круцијална аrena за развој других демократских атрибута, као што су толеранција, умереност, спремност на компромис и поштовање супротних гледишта. Ове вредности и норме постају најстабилније када се јављају кроз искуство, а организована партиципација у цивилном друштву обезбеђује значајну праксу у политичком заступању и расправљању» (L. Diamond, 1994:8). Дакле, цивилно друштво има средишњи значај за развој партиципативне демократске културе.

Од суштинског значаја за партиципативну демократију као нову политичку културу су дијалог и толеранција.

Карл Попер (2002:82) је у једном свом интервјуу приметио следеће: »Рационални приступ значи бити спреман да се прихвати да ја можда грешим, а да си ти можда у праву, али да заједничким напором можемо да се приближимо истини.»

Од француског просветитељства XVIII века па све до данас, толеранција или трпљивост се сматрала врлином. Међутим, у средњевековном хришћанству, све до тада, реч *tolerance* је имала негативне, па чак и погрдне конотације. Трпљивост је била знак неодлучности и по пустиљивости према злу и осуђивана је као јерес док је нетрпљивост била пожељна (И. Приморац, 1989:7, 11). Могло би се рећи да је нетолеранција неминован и штетан пратилац ортодоксија (Ц. Халберстем, 1989:363).

Најосновније међу свим правилима је оно које одређује сва остала правила а да је «правило толеранције то основно правило показује чињеница да га диктатуре искључују, а демократске државе стављају у своје средиште» (Д. Спиц, 1989:421). За Карла Попера, узајамна толеранција је нужан услов како критичке расправе у трагању за истином, тако и друштвене и правне сигурности грађана. Међутим, родно место критичке расправе није модерна наука него хеленска филозофија, у којој се умни дијалог оваплотио у ненадмашне духовне творевине. Према Поперу, критичка расправа означава прелазак из затвореног у отворено друштво. За право, отворено друштво као слободно, демократско друштво почива на слободној расправи (К. Чавошки, 1989:345,349). «Грци су први веровали да се истина може открити у разговору – и то је најзрелији плод духовне повести тога народа» (Ђ. Шушњић, 1994:9). Отворен и слободан разговор је духовна игра, који у сваком тренутку омогућава и приређује неко изненађење, чији се исход не може унапред знати али који готово неизоставно доноси плодове. За демократски живот морају бити испуњена два услова, од којих је један друштвени а други културни. Друштвени услов се састоји у одсуству оштрих националих, верских и класних сукоба, а то ће рећи у постизању сагласности о основним вредностима и начину живота, док се културни услов огледа у спремности и вештини вођења дијалога (Ђ. Шушњић, 1994:21,150).

Хегел је најплеменитији антички урбаниitet образованих људи видео у дијалозима као начину разговора. За Хелене је дијалог био разговор равноправних саговорника, пред лицем јавности. Дијалог је одговарао демократији као облику политичке владавине и једино је у њој могао напредовати као јавна расправа са аргументима у политичким скупштинама, судским већима и драмским делима. Због тога је и постао форма филозофског и књижевног, а ми бисмо додали и политичког и правног изражавања. Док монолошка култура одговара једноумљу, догматизму и веровањима, дијалог је основно оруђе демократске политичке културе. Као културна и политичка форма, дијалог развија свест о другоме као себи сличноме а тиме и дух толеранције (Д. Мићуновић, 2001:267-270, 291-295).

Толерантност значи помирљивост, мирољубивост, трпељивост, сношљивост, попустљивост, неагресивност, истинољубивост и, изнад свега, обзирност па се право на толеранцију синонимно може назвати и право на обзирност. Она произлази из духовне слободе човека и легитимитета високо развијене културе разума. Стога има залагања и за увођење права

на толеранцију као посебног субјективног права, иако се то не може очекивати у скорој будућности. Право на толеранцију је суштинско својство демократске културе па се ни будући развој опште и правне демократске културе не може одвијати без *ius tolerantium*, као њеног елемента и вредносног оријентира (С. Перовић, 1999-2000:19-36; М. Марјановић, 2001:683-684). Демократска политичка култура «подразумева трпљивост и негује различитост» (Д. Баста, 1995:151).

И за Алена Турена (A. Touraine, 1994) демократија је место дијалога и комуникације. Док се класично схватање слободе односило на једнакост грађана, њено модерно схватање је засновано на њиховој друштвеној и културној разноликости. САД, а нарочито Канада, су земље у којима је друштво настало препознавањем плурализма култура и његовим комбиновањем са уважавањем закона, државне независности и прибегавања науци и техници. Демократија је одржива само ако се истовремено усвајају слобода, идентитет и разум. Демократија је синтеза унификације науке, закона и људских права с једне, и културне разноликости, с друге стране. Заправо, са аспекта данашњег културног плурализма или мултикултурализма, демократија је средство за очување тих друштвених и културних разноликости. Демократска култура је институционално препознавање другог и различитости интереса, мишљења и понашања. Мера демократизације једног друштва није толико достигнути степен консенсуса или партиципације, колико квалитет разлика које то друштво препознаје.

У закључку би се могло рећи да су разни облици политичке партиципације у ширем смислу или учешће јавности у свим фазама, на свим нивоима и у свим областима процеса одлучивања, у самом језгру демократске политичке културе као стуба носача модерне демократије. Партиципативна демократија је на путу да постане универзална светска вредност, не само на локалном, него и на регионализујућем, па и глобализујућем нивоу, а чему посебан допринос дају невладине организације и нови друштвени покрети, а особито еколошки и женски. За широк спектар активирања грађана и њихових асоцијација у цивилном друштву неопходни су благовремен и потпун приступ информацијама и комуницирању у јавним расправама, масовним медијима (особито електронским) и демократска едукација за партиципацију као дијалог партнера у одлучивању и толеранцију културних разноликости мноштва актера у плуралистичком друштву.

ЛИТЕРАТУРА

- Almond G - Verba S.(1960), *Civic Culture*, Princeton. Бајалциев Д. (2000), *Политологија*, Скопје.
- Баста Д. (1995), *Слабости демократије*, у: Колектив аутора, *О демократији* (зборник радова), Београд.
- Бјелајац С. (2001), *Регионализација Хрватске прије и након транзиције с посебним освртом на успостављање међународних регија*, у Ђук Скендеровић Н. (ур), *Огледи о регионализацији*, Суботица.
- Bonine J. – Kravchenko S. (prepared by), *Participatory Strategic Environmental Assessment (SEA) / Using “Participation Strategy” to Protect the Environment*, EUROPEAN ECO FORUM, Moscow, 2002.
- Brancewell D., What is Participatory Democracy, <http://mynelson.info/pd/brac-xel.html>.
- Бутиган В.(2000), *Политичка култура на Балкану*, Ниш.
- Cornelius W.A.(1974), *Urbanization and Political Demand Making: Political Participation Among the Migrant Poor in Latin American Cities*, The American Political Science Review, Vol. 68, No.3.
- Чавошки К. (1989), *Поперов парадокс трпљивости*, у: И. Приморац (прир.), *О толеранцији: расправе о демократској култури*, Београд.
- Ђук Скендеровић Н. (ур.), (2001), *Огледи о регионализацији*, Суботица.
- Дабовић Д. (1998), *Глобални мегалополис: култура постиндустријског друштва*, Београд.
- Дал Р. (1999), *Демократија и њени критичари*, Подгорица.
- Diamond L. (1994), *Toward Democratic Consolidation, Journal of Democracy*, Vol. 5, наведено према Д. Пантић (1995), *Доминантне вредносне оријентације у Србији и могућности настанка цивилног друштва*, у: В. Павловић (ур.), *Потиснуто цивилно друштво*, Београд, с. 74 , фуснота 17.
- Gastil R. (1991), *Који вид демократије?*, Преглед, бр. 254, Амбасада САД, Београд.
- Гоати В. (2001), *Децентрализације Србије и тип изборног система*, у: Ђук Скендеровић Н. (ур.), *Огледи о регионализацији*, Суботица.

- Гоати В. (1984), *Савремене политичке партије*, Београд.
- Голубовић З. (2003), *Изазови демократије у савременом свету*, Пожаревац.
- Голубовић З. (1995), *Традиционализам и ауторитарност као препреке за развој цивилног друштва у Србији*, у: В. Павловић (ур.), *Потиснуто цивилно друштво*, Београд.
- Халберстрем Ц. (1989), *Парадокс толеранције*, у: И. Приморац (прир.), *О толеранцији: расправе о демократској култури*, Београд.
- Хелд Д. (1990), *Модели демократије*, Загреб.
- Huntington S.P. (1982), *Sjedinjene Američke Države*, у: M. J. Crozier, S. P. Huntington, J. Watanuki, B. C. Roberts, H. Okamoto, G. C. Lodge, *Kriza demokracije i participacija – Izveštaj trilateralnoj komisiji*, Zagreb.
<http://www.queensu.ca/politics/pols110a/participation.pdf>.
- Јовановић П. – Марјановић М. (2002), *Политичка култура у Црној Гори*, Подгорица.
- Канингам Ф. (2003), *Теорије демократије: критички увод*, Београд.
- Кокаланов С. (2001), *Улогата на јавното мислење во политичкиот систем*, Студентски трудови, Правен факултет, Скопје.
- Колев Т. (1997), И. Трајковски, *Грађанско содружништво*, Социолошка ревија, Скопје, бр. 1-2.
- Комшић Ј. (2000), *Теорије о политичким системима*, Београд.
- Ковачевић Б. (2001), *Претпоставке за регионализацију*, у: Ђук Скендеровић Н. (ур.), *Огледи о регионализацији*, Суботица.
- Kravchenko S. (prepared by) and Taylor M. (edited by), (2000), *What is the Aarhus Convention? / - Citizens' environmental rights under the Aarhus Convention*, Brussels.
- Mansbridge J (1991), *Жене, начин владавине и опште добро*, Преглед, Амбасада САД у Београду, бр. 254.
- Марјановић М. (2003), *Директиве ЕУ и прописи Републике Србије о учешћу јавности у одлучивању животној средини*, у: *Заштита животне средине градова и приградских насеља*, Међународна еко-конференција 2003, Нови Сад.

- Марјановић М. (2002а), *Између модернизације и доминације, Правни живот*, бр. 12, том IV.
- Марјановић М. (2002), *Регионализација као демократизација* (резиме), у: *Научни скуп Социологија и проблеми регионализације*, Трећи новосадски социолошки дани, Фрушка гора, Бранковац, м 7-9 јун, <http://www.sociologija.org.yu/files/regio-nalizacioja/rezime.html>.
- Марјановић М. (2001), *Вредносна димензија демократске политичке културе, Правни живот*, бр 12, том IV.
- Мићуновић Д. (2001), *Филозофија минима*, Београд.
- Митровић Љ. – Стојић Атанасов Г. (2002), *Балкан између ретрадиционализације и модернизације*, у: Љ. Митровић - Д. Ђорђевић – Д. Тодоровић (приредили), *Глобализација, акултурација и идентитет на Балкану*, Ниш.
- Participative Democracy – Expertise – British council – Microsoft Internet Explorer.
- Pateman C. (1970), *Participation and Democratic Theory*, Cambridge.
- Павловић В. (1993), *Цивилно друштво и аутономија универзитета, Архив за правне и друштвене науке*, бр. 2.
- Павловић В. (ур), (1995), *Потиснуто цивилно друштво*, Београд.
- Перовић С. (1999-2000), *Право на толеранцију, Правни зборник*, Подгорица, бр. 1-2.
- Попер К. (2002), *Лекција овог века*, Београд.
- Преглед (1991), Амбасада САД у Београду, бр. 254.
- Приморац И. (припремио), (1989), *О толеранцији: расправе о демократској култури*, Београд.
- Пусић В. (1986), *Индустријска демократија и цивилно друштво*, Загреб.
- Ролс Џ. (1998), *Начела правде*, Београд – Подгорица.
- Schafer A. (1994), *Citizen participation, democratic elitism, and participatory democracy*, in: D. Thomsaon (ed), *The Allocative conflicts in Water Management*, Winnipeg.
- Sphical S. (2001), *Public opinion and Democracy*, Hamilton.

- Спиц Д. (1989), *Чиста толеранција: критика критике*, у: И. Приморац, (прир.), *О толеранцији: расправе о демократској култури*, Београд.
- Стевановић Б. (2002), *Демократска политичка култура као политичко-културни изазов балканских народа*, у: Љ. Митровић – Д. Ђорђевић – Д. Тодоровић (приредили), *Глобализација, акултурација и идентитет на Балкану*, Ниш.
- Стојиљковић З. (1993), Партиципација, у: *Енциклопедија политичке културе*, Београд.
- Шкарић С. (1999-2001), *Демократската транзиција во Република Македонија*, Годишњак на Правниот факултет во Скопје, том 39.
- Шушњић Ђ. (1994), *Дијалог и толеранција: искуство разлике*, С. Карловци – Н. Сад.
- Touraine A. (1994), *Qu'est – ce que la démocratie ?*, Paris.
- Трајковски И. (1997), *Грађанско содружништво*, Скопје.
- Waters T.W. (2001), *Неопределјиви захтеви: нови изазови доктрини самоопределјења у Југославији*, у: Ђук Скендеровић Н. (ур.), *Огледи о регионализацији*, Суботица.

**Dr Miloš Marjanović, Full Professor
Novi Sad Faculty of Law**

Participative Democracy as the New Political Culture

Abstract

Participative democracy (public participation) is a completely disregarded issue in Serbia and Montenegro, despite being very current, contemporary and broadly diffused in the world as a whole. The hypothesis here is that political culture serves as the pillar of modern democracy and is best developed and strengthened through the participation of citizens or the public in decision-making processes. By the concept of political culture, we are stressing the value-normative aspect of actor orientation and the symbolic encompassment of the decision-making process. The prospects of participative democracy becoming a shared value of European and global political culture are quite favorable.

From the standpoint of political culture, the relationship between representative and participative democracy is regarded as apathy versus the engagement of citizens and their associations in civil society. As a rather new political culture, participative democracy is also observed from the aspect of the media, democratic education, the environmental and feminist movements, all of which serve as its stimuli. Furthermore, an emphasis is placed on public participation in all phases of the decision-making process, in various aspects of social life and on much higher levels than we have been accustomed to until now. The final part of the paper deals with the role of dialogue, tolerance and cultural diversities as the foundational determinants of contemporary participative democracy, i.e. public participation in decision-making processes.